

ВІДСТАВАННЯ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО І ЙОГО ВІДМЕЖУВАННЯ ВІД НЕОСУДНОСТІ ТА ОБМЕЖЕНОЇ ОСУДНОСТІ

Розглянемо актуальні проблеми, які пов'язані із формуванням психіки особи неповнолітнього. На основі дослідження зроблено відмежування медичного та юридичного критеріїв обмеженої осудності та неосудності. Дається характеристика відставанню в психічному розвитку неповнолітнього.

Ключові слова: неповнолітній, психічний розвиток, медичний та юридичний критерій, афект, обмежена осудність.

Постановка проблеми. Неповнолітній – поняття в кримінальному праві формальне та диференційоване. Суть його полягає в тому, що в законі вік, з якого може настати кримінальна відповідальність має хоча і двоякі, але чітко визначені межі. Загальний вік суб'єкта злочинного діяння встановлений з 16 років, хоча за здійснення 20 злочинів, перелік, яких передбачені в ч.2 ст.22 Кримінального Кодексу України (умисне вбивство, диверсія, бандитизм, терористичний акт і інші), цей вік визначений з 14 років. Всі, хто знаходиться за цими межами, із однієї сторони, малолітні, які не досягли 14 років, а з іншої сторони, особи, старші 18 років до кримінальної відповідальності неповнолітніх відношення не мають. Розуміється за виключенням випадків, які передбачені Особливою частиною Кримінального Кодексу України [6, с. 86-87].

Отже, неповнолітні – це лише короткий проміжок часу, всього лише в чотири роки – 14, 15, 16 та 17 років [2, с. 3]. У даний період проходить формування особистості як суспільного феномена, і в індивідуальній свідомості підлітка починає акумулюватися досвід людського буття. Він пізнає оточуючий світ, засвоює загальноприйняті еталони поведінки, моральні і правові заборони набуває життєвих звичок. Нормальний психічний розвиток неповнолітнього являється передумовою того, що він уже може виступати в якості суб'єкта тих чи інших суспільних відносин. Відповідно, підліток в цьому віці може бути і відповідальний за свої вчинки, в тому числі, і в кримінально-правовому порядку.

Разом з тим, формування «суспільної» людини протікає індивідуально – у одних швидше, в інших повільніше. В житті існують випадки, коли цей процес перетворення дитини в підлітка, а потім і в юнака і т.д., значно затримується. В практиці судово-психологічної та судово-психіатричної експертизи неодноразово фіксувались подібні факти.

В практичному плані вікова незрілість в значній мірі є загально-соціальною, криміналь-

но-правовою та кримінологічною проблемою. Спостерігається тенденція до збільшення випадків розумової деградації у сучасних дітей. Медичні та кримінологічні дослідження вказують, що на сучасному етапі майже кожний 8 неповнолітній, який вчинив суспільно-небезпечне діяння страждає достатньо вираженими психічними аномаліями або відхиленнями в нервово-психічному здоров'ї.

В теоретичному плані проблема вікової незрілості тільки на перший погляд є незначним питанням для кримінального права. Але насправді в даній проблемі переломлюється значна частина загальних наукових положень і конкретних законодавчих установок які пов'язані зі складом злочину та принципом суб'єктивного ставлення.

Із врахуванням цих обставин не важко зробити елементарний прогноз, що в найближчий час судово-слідча практика все частіше буде стикатися із ситуаціями вчинення суспільно-небезпечного діяння зі сторони неповнолітніх, що страждають відставанням в психічному розвитку.

Ступінь наукової розробки. Проблема відставання в психічному розвитку являється комплексною по своїй суті. Раніше вона вивчалась не тільки юристами, алей й спеціалістами в області поведінкових наук та медицини (Ф.М. Краснушкін, В.Х. Кандинський, Д.Р. Луну, Г.В. Морозов, В.П. Сербський, Н.Б. Ганнушкін, С.А. Рубенштейн та ін.). Із сучасних авторів слід відмітити роботи таких психологів і психіатрів, як В.П. Васильєєва, З.О. Георгадзе, В.А. Гурьєва, Н.І. Енікеєва, М.Н. Коченова, Н.П. Локалової, О.Д. Сітковської, Л.А. Яхимовича та ін. В світі сучасного дня дані проблеми досліджуються Ю.М. Антоняном, В.Д. Боровиком, В.Я. Марчаком, Г.В. Назаренком, А.С. Якубовим та інші.

Безумовно наукові розробки вказаних авторів мають беззаперечне значення, однак визначення соціального змісту даної проблематики потребує подальшого дослідження.

Мета статті – визначення ознак, властивостей, структури взаємозв'язків, які характеризують відставання психічного розвитку неповнолітнього через призму теоретичних і прикладних проблем сучасного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Дослідження даної проблеми обумовлена наступними обставинами: по-перше, існуванням в кримінальному законодавстві неоднозначних положень і, відповідно, їх різне наукове трактування, по-друге, протиріччя між правовими поняттями матеріального і процесуального законів та їх багато чисельним поясненням в поведінкових науках; по-третє, труднощами в судово-слідчій практиці щодо реалізації; четверте, складністю в оцінці результатів експертних досліджень та їх вплив на результат.

Поняття «психічний розвиток» базується на імперичних даних однієї із наук, яка отримала назву «вікова психологія». Дана галузь знань виникла в кінці XIX ст. на поч. XX ст. і ставила перед собою завдання, які пов'язані з виявленням вікових особливостей в динаміці розвитку особистості протягом всього життя. Саме вікова психологія дає визначення психічного розвитку. Під психічним розвитком слід розуміти особистісні зміни в психіці, які визначаються дозріванням мозкових структур і формуванням функціональних систем. Іншими словами, розвиток – це послідовне перетворення психіки дитини, перехід із одного стану в інший: від старого до нового, від простого до складного, від низького до високого [3, с. 28].

Вікова незрілість неповнолітнього з позиції психіатрії та психології визначається як процес і/або результат, при якому встановлений стан психіки відповідає більш ранньому рівню розвитку. У підлітків із такою затримкою сповільнені елементарні процеси мислення, недорозвинуті навички читання, письма, рахування, спостерігаються порушення мнемічної, інтелектуальної та мовної діяльності, спотворена емоційно-вольова регуляція поведінки і т.д.

В юридичній літературі ми зустрічаємось із парадоксальною, на наш погляд думкою, що відставання в розвитку і обмежена осудність (Ст. 20 ККУ) це в принципі одне і теж саме. І те і інше визначається як неповна осудність, однак критерії у них різні.

В законі не розкривається зміст відставання в психічному розвитку. В зв'язку із цим виникає ряд запитань про відмежування даної дефініції від суміжних категорій неосудності та обмеженої осудності.

Чи являється відставання в психічному розвитку проміжним станом між ними. Чи займає вікова незрілість проміжне положення між нормальним інтелектом і легкою формою олігофренії? Відповіді на ці запитання можна дати, якщо провести порівняльну характеристику юридичного і медичного критеріїв вікової незрілості із аналогічними критеріями осудності та обмеженої осудності.

Відмежування вікової незрілості від неосудності по медичному критерію із позиції кримінального права (але не психіатрії) достатньо просте. Розмежування проходить в межах «психічно здоровий – хворий». При цьому не має значення, що психічно хворий суб'єкт в окремих випадках, може бути визнаний осудний, наприклад при ремісії в параноїдній формі шизофренії або при її гепоїдному синдромі та інші. Розмежування вікової незрілості по медичному критерію психічного розладу, який не виключає осудності, більш складне. Подібний стан, який межує із неосудністю, являє собою складну правову категорію, яка неоднозначно трактується, як в теорії кримінального права, так і в психології та психіатрії.

На даний час, для її наукового визначення найбільш часто використовують термін обмежена осудність, а також є синоніми: зменшена, неповна, понижена, відносна та інші. Характерно, що багато психіатрів виступили проти законодавчого визначення подібного стану. В свій час ще В.П. Сербський писав: «Що поняття обмеженої осудності є небезпечна нісенітниця, яка лише буде зв'язувати суд» [7, с. 786]. В свій час Є.К. Краснушкін наголошував, що така осудність є «Компромісною угодою між юристами та психіатрами» і цим психіатри нажалі не можуть пишатися [4, с. 167].

На даний час в кримінальному законі не має чіткої дефініції обмеженої осудності – це лише узагальнене, теоретичне визначення.

Таким чином, між обмеженою осудністю і психічним розладом повинно бути встановлено причинний зв'язок. Іншими словами, осудність залежна від певних форм психічних розладів. В цьому одна із принципових відмінностей її від вікової незрілості. Подібні психічні розлади не можуть досягати такої глибини враження психіки, при якій мова може йти лише про неосудність. Це інші більш легкі види психічних захворювань. За давньою медичною традицією вони складають об'єм, так званої «малої психіатрії», яка вивчає хворобливі стани, які займають проміжне положення між нормою та патологією. До них можуть бути віднесені мінімальна мозкова

дисфункція, дисгармонічний та особистістний інфантилізм, астеничний синдром, різні види неврозу (неврастенія, істеричний невроз).

До пограничних станів між «легкими психічними захворюваннями» та нормою слід також віднести інтелектуальне відставання при олігофреноподібних синдромах і при легкій формі розумової відсталості (дебільність). Легку ступінь розумової відсталості в неповній вираженій формі (коефіцієнт «айк'ю» 68-69) важко відрізнити від нижньої межі нормального інтелекту (коефіцієнт «айк'ю» 70-71). При діагностиці її легко сплутати із затримкою психічного розвитку. Про це неодноразово ведуться дискусії в спеціальній літературі по психіатрії та психології [1, с. 90].

Хоча в правовому плані, встановлення діагнозу легкої розумової відсталості і так званої пограничної розумової відсталості – є принциповим.

При фіксації нормального розумового розвитку неповнолітнього, навіть при її крайньому варіанті – на межі (коефіцієнт «айк'ю» 70) можна застосувати ч.2 Ст. 22 Кримінального Кодексу України, оскільки це свідчить про відсутність аномалій психічного розвитку.

При відмежуванні за медичним критерієм, необхідно на наш погляд проаналізувати афективні стани. В психіатрії виділяють два види афекту: фізіологічний та патологічний. При патології вражається вся психіка людини. Для такого роду афекту характерна висока енергетика, короткочасність протікання, часткова або повна амнезія, значне звуження свідомості. В свою чергу, при фізіологічному афекті, її розвиток проходить за законами протікання нормальних психічних процесів. В основі звуження свідомості не має патологічних механізмів [1, с. 21].

На формування затримки розвитку неповнолітнього фізіологічний афект сам по собі не впливає. Це обумовлено його медичною специфікою: він виникає раптово і протікає швидко. Вважається, що афект можливий і при відставанні в психічному розвитку. Однак, являється наслідком різних причин, а не результатом вікової незрілості.

Тепер проведемо аналіз – перейдемо до відмежування відставання в психічному розвитку від неосудності та обмеженої осудності за юридичним критерієм, за його інтелектуальною та вольовою ознакою.

Інтелектуальні ознаки даних станів дуже схожі. Вони однаково характеризуються тим, що особа не могла в повній мірі усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними. Принципова відмінність юридичного критерію вікової незрілості від ана-

логічного критерію обмеженою осудності в іншому. При віковій незрілості особа не може в повній мірі проявити свої інтелектуальні або вольові можливості під час здійснення суспільно-небезпечного діяння, а при застосуванні Ст. 20 Кримінального Кодексу України повинен фіксуватися по відношенню до злочину [9, с. 58].

Вважається, що це формальна правова відмінність, оскільки визнання здійсненого злочинним або незлочинним при рівних умовах залежить від оцінки стану психіки неповнолітніх. Отже, аналізуючи з прагматичної точки зору, встановлено, що в основі відмежування Ст. 20 та Ст. 22 Кримінального Кодексу України покладена не інтелектуальна ознака юридичного критерію (вони ідентичні) і не здійснення правопорушення (в будь-якому випадку воно небезпечне), а наявність або відсутність відставання психічного розвитку.

Принципова відмінність юридичного критерію вікової незрілості від неосудності в іншому – в обмеженому об'ємі інтелекту і волі. Неповнолітній із затримкою в психічному розвитку може усвідомлювати якісь обставини здійснюваного ним діяння, що мають юридичне значення, і не усвідомлювати інших, або не може керувати окремим елементами своїх дій (може вчинити правопорушення із помилкових уявлень про товарство, нерідко неспроможні протистояти негативному впливу їх оточення) [6, с. 85-87].

При неосудності навпаки – порок інтелекту або волі із точки зору кримінального права являється абсолютним, психіка паралізована. У суб'єкта ніяких психічних «залишків» для усвідомлення характеру своїх дій або для організації та регулювання поведінки не спостерігається. При неосудності можливі декілька варіантів, коли у осіб: відсутня властивість усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій, або керувати ними – «чиста» повна неосудність. При віковій незрілості подібне також можливе, розуміється, із поправкою на коефіцієнт не в повній мірі; відсутність усвідомлення фактичного характеру здійсненого при збереженості вольової ознаки. При віковій незрілості це не спостерігається; відсутність усвідомлення суспільно-небезпечного діяння при наявності усвідомлення і його фактичного характеру. При віковій незрілості інтелектуальна ознака повинна оцінюватися в безумовному взаємозв'язку цих елементів. Неповне усвідомлення фактів вчиненого визначає соціальну складову – усвідомлення не в повній мірі суспільної небезпеки своїх дій; відсутність вольової ознаки при визначеній збереженості інтелектуальної ознаки (клептомани, пі-

романи, наркотична абстиненція і інші). При віковій незрілості подібне можливе, коли це не пов'язано з аномаліями розвитку [8, с. 58].

Отже, ми вважаємо, що термін «не міг в повній мірі» в силу свого об'єктивно-суб'єктивного характеру наділений широким діапазоном вибору правового рішення, саме по цій причині його використання на практиці потенціально може призводити до помилок, оскільки правники фактично ухиляються від оцінки даної законодавчої регламентації.

Висновки. Відставання в психічному розвитку і обмежена осудність неповнолітніх мають схожі риси. Вони фактично співпадають за юридичним критерієм, а за медичним критерієм в значній мірі перехрещуються. Провести розмежування між ними із правових позицій досить складно, однак таке розмежування безумовно необхідно, інакше порушуються законодавчі принципи рівності та соціальної справедливості, оскільки спотворюються конституційні засади гуманізму. В зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно було б провести більш чітке законодавче розмежування орієнтуючись на суб'єктивну складову, яка підпадає під юрисдикцію даних норм.

Список літератури

1. Винникова Е.П., Слепович Е.С. О психологических механизмах становления морального

поведения у детей с задержкой в психическом развитии // Дефектология. 1999. – №1. – С. 20.

2. Душкина Е.О., Плешаков А.М. Отставание в психическом развитии несовершеннолетнего как основание для исключения уголовной ответственности (теоретические и прикладные проблемы). – М.: Юрлитинформ, 2008. – 208 с.

3. Кон С.И. Психология ранней юности. М., 1989. – С. 28.

4. Краснушкин Е.К. Избранные произведения. М., 1960. – С. 167.

5. Назаренко Г.В. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. СПб., 2002. – С. 29.

6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.

7. Сербський В.П. Законодательство о душевнобольных // Журнал невропатолога и психиатров им. С.С. Корсакова. – 1905. – Кн. 5. – С. 786.

8. Шишков С.Н. Правовое значение психических расстройств при производстве по уголовным делам // Советское государство и право. 1988. – № 12. – С. 58.

9. Цымбал Е. Ограниченная вменяемость: дискуссионные вопросы теории и правоприменительной практики // Уголовное право. 2002. – №1. – С. 58.

Стаття надійшла до редколегії 5 вересня 2013 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії В.Я. Марчаком.

Л.М. Гриндей

THE RETARDATION OF MINOR'S MENTAL DEVELOPMENT AND ITS DELIMITATION FROM INSANITY AND LIMITED RESPONSIBILITY

Summary

Let us consider the urgent problems connected with the formation of the minor's psyche.

On the basis of investigating the delimitation of medical and juridical criteria of insanity and limited responsibility has been made. The description of minor's physical development is given.

Key words: minor, physical development, medical and juridical criterion, affection, limited responsibility.

Л.М. Гриндей

ОТСТАВАНИЕ В ПСИХИЧЕСКОМ РАЗВИТИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО И ЕГО ОТГРАНИЧЕНИЕ ОТ НЕВМЯЯМОСТИ И УМЕНЬШЕННОЙ ВМЯЯМОСТИ

Аннотация

Рассмотрим актуальные проблемы, связанные с формированием психики личности несовершеннолетнего. На основе исследования сделано отграничения медицинского и юридического критериев уменьшенной вменяемости и невменяемости. Дается характеристика отставания психического развития несовершеннолетнего.

Ключевые слова: несовершеннолетний, психическое развитие, медицинский и юридический критерий, аффект, уменьшенная вменяемость.